

OSMANLI ARAŞTIRMALARI

XXVI

Neőir Heyeti - Editorial Board

Halil İNALCIK - İsmail E. ERÜNSAL

Heath W. LOWRY - Feridun EMECEN

Klaus KREISER

Misafir Editörler:

Hatice AYNUR - Mehmet KALPAKLI

THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES

XXVI

Prof. Dr. Mehmed ÇAVUŞOĞLU'na

ARMAĐAN - II

İstanbul - 2005

XVII. YÜZYILDA MEDRESE ve TEKKE MÜCADELESİNİN OSMANLI ŞİİRİNE YANSIMASI

*Ali Fuat BİLKAN**

XVII. yüzyıl, gerek tarihî gerekse sosyo-kültürel yönden, Osmanlı tarihi içerisinde özel bir yere sahip bir yüzyıldır. Bu dönemdeki bazı tarihî vak'alar, devletin geleceğini belirlemiş ve sosyal, kültürel değişmeler de yeni bir anlayışın ve dünya görüşünün yayılmasına zemin hazırlamıştır. Bu yüzyıl, Osmanlı şiiri açısından da önemli bir dönemdir. Sosyal hayatın ve tarihî olayların şiire yansımaları ve şairin sosyal çevreyle, realiteyle daha yakından ilgilenmesi, yüzyılın şiir anlayışının şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. Bu dönemde ortaya çıkan pek çok yenilik, kültürel değişme, tarihî olay, şairler tarafından ilgiyle izlenmiş ve edebî eserlere konu edilmiştir.

Bu incelemede, yüzyılın tarihî ve dinî çerçevesini oluşturan önemli bir tartışmaya ve bu tartışmanın edebî eserlere yansıma biçimine yer verilecektir. Edebiyat eserlerinin tarihî ve sosyal olayları anlamadaki rolünü takdir etmekle beraber, bu eserlerin tarihî ve sosyal olayların etkisinde kalmasını ve pek çok edebî akımın, bu tür etkilerle vücuda gelmesini de kabul etmek gerekir. Burada ele alacağımız konu, XVII.yüzyılda Kadızâdeliler ve Sivâsîler arasındaki tartışmaların, yüzyılın aydınları ve bilhassa şairleri üzerindeki etkileri ile sınırlı olacaktır. Pek çok araştırmaya konu olan bu tartışmalar, tarihî ve dinî açıdan değerlendirilmiş olmakla beraber, edebî eserler üzerindeki etkileri bakımından pek dikkate alınmamıştır.

Bilindiği gibi, Osmanlı aydını, XVII. yüzyılda dünyadaki gelişmelere kayıtsız kalmamış ve ortaya çıkan yenilikleri kendi toplumuna uyarlayarak bir

* TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi Öğretim Üyesi

süredir hasret kaldığı zaferleri yeniden elde etmenin çarelerini aramıştır. Özellikle dönemin edebî eserlerinde, savaş tekniği, ordunun yeniden düzenlenmesi, askerî eğitim (yeni talim), akfî ilimlerin önemi gibi konuların yer alması dikkat çekicidir. Diğer yüzyıllarda rastlanmayan bir üslûpla, eserlerinde dönemin sosyo-kültürel yapısı, ekonomik ve siyasî durumuyla ilgili değerlendirmeler yapan bu dönem aydınları, "bilim ile dinin birbiriyle çatışmadığını ispat etmeye" çabasına girmişlerdir. XVII. yüzyılda bilimsel gelişmeleri reddederek her yeniliği sakıncalı görüp tekfir edenlere karşı, bilimin ve aklın önemini vurgulayan çevreler de bulunmaktadır. Bu bakımdan dönemin bazı aydınlarının din ile bilim arasındaki dengeyi sağlamaya çalışması ve bilimin dinî hayattaki yerini tayin etme gayretleri dikkat çekicidir. Nitekim Kâtip Çelebi'nin "hendesenin dünyevî olduğu kadar, dinî konularda da önem taşıdığı"nı ispata çalışması, bu çabanın ürünü sayılabilir:

"Hendese bilen müfti ile hendese bilmeyen müftinin fetvâsıdır:

Bir kimse, boyu ve eni ve derinliği dört zirâ (dirsekten orta parmak ucuna kadar olan ve 75-90 cm. arasında değişen ölçü) bir kuyu kazmak için birini sekiz akçaya tuttu. O da boyu ve eni ve derinliği iki zirâ olan bir kuyu kazdı ve karşılığında dört akça istedi. Fetvâ ettirdiler, hendese bilmez müfti dört akça hakkıdır, dedi. Hendese bilen müfti hakkı bir akça diye fetvâ verdi, doğrusu da budur. Çünkü iki zirâ kuyu dört zirâ kuyunun sekizde biridir, ücretin de sekizde bir olması gerektir." (.....)

"Hendese bilen kadı ile hendese bilmeyen kadının hükmüdür:

Bir kimse boyu ve eni yüz zirâ olmak üzere bir tarlayı başkasına satıp teslim edeceği zaman boyu ve eni ellişer zirâ iki tarla verdi. Aralarında uyuşmazlık çıkıp bir kadıya vardılar ki hendese bilmezdi. Hakkı budur diye hükmeyletti. Sonra bir hendese bilen kadı bulup dinlettiler, yarım hakkıdır dedi. Doğrusu da budur. Bunların aslını bilmek isteyen riyâziyât (matematik) görmeye heves eyleye."¹

Kâtip Çelebi'nin "Mîzanü'l-Hak fî İhtiyâri'l-Ehakk" adlı eserinde, ele aldığı bazı konular, dönemin gündemini oluşturan sorunlar ve tartışmaların

¹ Katip Çelebi (1980), *Mîzanü'l-Hakk fî İhtiyâri'l-Ehakk*, Haz. Orhan Şaik Gökyay, İstanbul, 1980, s. 21-22.

muhtevasını da göstermektedir: “Aklî İlimlerin Lüzûmu”, “Hızır’ın Hayatı”, “Tegannî”, “Raks”, “Deverân”, “Tütün”, “Kahve”, “Afyon Şurubu ve Diğer Keyif Verici Maddeler”, “Resûlullah’ın Anne ve Babası”, “Fir’avn’ın İmanı”, “Şeyh Muhiddin Arabî”, “Yezîd’e Lanet Okuma”, “Bid’at”, “Kabir Ziyareti”, “Musafaha”, “Rüşvet”, “Sivâsî Efendi ve Kadızâde” vb.² Bu konular etrafında başlayan tartışmalar, Osmanlı düşüncesinin oluşmasında önemli bir rol oynamıştır. Bu bakımdan XVII. yüzyıl, Osmanlı tarihinde birçok açıdan dikkate değer bir dönemdir. Nitekim Osmanlı toplumunda yüzyıllarca hoşgörülle karşılanan ve özellikle ulemâ arasında geniş bir kesim tarafından kabul gören tasavvuf düşüncesi, XVII. yüzyılda katı bir muhalefetle karşılaşmıştır: Kadızâdeliler... Osmanlı dinî hayatında önemli bir yere sahip olan Kadızâdeliler, bir süre sonra, devletin sosyal ve kültürel hayata müdahalesinde rol oynamaya başlamışlardır. Kadızâdelileri, XVII. yüzyılda sosyal, kültürel ve dinî alanda gittikçe alevlenen ve devletin bünyesini de sarsan bir akımın temsilcileri olarak vasıflamak daha doğru olacaktır.³ Özellikle Mevlevîleri ve Halvetîleri hedef alan bu hareket, zamanla bütün tasavvufî hayatı ve geleneksel müslümanlığı karşısına almıştır.

Kadızâde ismi, IV. Murad dönemi vâizlerinden Kadızâde Mehmet Efendi (öl. 1635)’den gelmektedir. Mehmet Efendi ile Halvetî şeyhlerinden Abdülmecid Sivâsî arasında cereyan eden dinî tartışmalar, her iki tarafın mensupları arasında da yayılmış ve IV. Murad, Sultan İbrahim ve IV. Mehmed zamanlarında toplumda tefrikalara sebep olmuştur. Kadızâdelilerin bu anlayışına şiddetle tepki gösteren Abdülmecîd Sivâsî, dönemin ünlü mutasavvıflarından olup bu hareketin daha fazla ilerlemesini de engelleyen kesimin başını çekmiştir.

² Kâtip Çelebi, *Mîzânü'l-Hak fî İhtiyâri'l-Ehakk*, Sadeleştirenler: Prof. Dr. Süleyman Uludağ, Prof. Dr. Mustafa Kara, Marifet Yay., İstanbul 2001.

Kâtip Çelebi’nin bu yüzyılda tartışılan konular listesinde yirmiden fazla soru yer almaktadır. Bunlar arasında bu dönemde en çok tartışılan konular, devrân, semâ, kahve, tütün, kabir ziyareti, Firavun’un imanı, İbni Arabî, ezan ve Kur’an’ın güzel sesle okunması, bid’âtler, vb... hususlardır. Bu konularla ilgili tartışmalarda Sivâsî Efendi’nin görüşleri için bkz.: Cengiz Gündoğdu, *Bir Türk Mutasavvıfı Abdülmecîd Sivâsî, Hayatı, Eserleri, ve Tasavvufî Görüşleri*, Kültür Bak. Yay., Ankara 2000, s. 94-122.

³ Madeline C. Zilfi, “Kadızâdeliler: Onyedinci Yüzyıl İstanbul’unda Dinde İhyâ Hareketleri”, çev.: M. Hulusi Lekesiz, *Türkiye Günlüğü*, sayı: 58, s. 65, Ankara, 1999; Necâfî Öztürk, *Islamic Orthodoxy Among the Ottomans in the Seventeenth Century with Special Reference to the Qadi-Zade Movement*, (doktora tezi), Edinburgh University, 1981.

Esasen Kadızâdeliler hareketi, İbn Teymiyye'nin fikirlerinden etkilenen ve Türkçe yazdığı ilmihâl kitabıyla bilinen Birgivî Mehmet Efendi (öl. 1573)'nin bazı görüşlerine dayanmaktaydı. "*Kadızâdeliler hareketinin amacı, İslâm'ı Kur'ân-ı Kerim ve Resûl-i Ekrem'in sünneti dışındaki bid'at sayılan unsurlardan arındırmak ve bu anlayışı devletin bütün kademelerine yaymak olarak nitelendirilebilir*".⁴ Ancak bu tavır, pek çok kültür ve medeniyet unsuruna karşı savaş açmakla, asıl niyetinden farklı bir yola girmiş ve toplumda ciddi rahatsızlıklara sebep olmuştur. Tasavvuftaki semâ ve devranın câiz olup olmadığı, Kur'ân, mevlid ve ezânın makamla okunup okunamayacağı, kabir ziyaretlerinin uygun olup olmadığı, Peygamberin anne ve babasının imanla vefât edip etmediği, tütün ve kahve gibi keyif verici maddelerin caiz olup olmadığı gibi pekçok konuyu tartışma zeminine taşıyan Kadızâdeliler, zaman zaman padişah IV. Murad'ı da etkilemişlerdir. Kadızâde Şeyh Mehmed Efendi'nin yazdığı bir kasidede padişaha şöyle seslenebilmesi, bu tesirin seviyesini de göstermektedir:

*"Hâb-ı gafletten uyan ey âl-i Osman bilmiş ol
Aç gözün elden gider tahtı Süleyman bilmiş ol"*⁵

IV. Murad'ın geceleri fenersiz dolaşanları katletme emri vermesinden kahvehaneleri yıktırıp tütünü yasaklamasına kadar, bütün hadiselerin arkasında Kadızâdelilerin vaaz ve telkinleri vardır.⁶ Ancak bu dönemde aydınların büyük bir kısmı Kadızâdelilerin karşısında yer almıştır. Nitekim Nâimâ'nın eserinde, "ba'zı zurefâ-yı asr" tarafından söylenen şu beyite yer vermesi dikkat çekicidir:

⁴ Semiramis Çavuşoğlu, "Kadızâdeliler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2001, c. 24, s. 100-102. Ayrıca bkz.: Semiramis Çavuşoğlu, *The Kadızâdeli Movement: An Attempt of Şeri'at Minded Reform in the Ottoman Empire* (doktora tezi), Princeton University, 1990.

⁵ Ali Emîrî, "Kadızâde Şeyh Mehmed Efendi'nin IV. Murad'a Sunduğu Kaside", *Osmanlı Tarih ve Edebiyatı Mecmuası*, Yıl: 2, sayı: 14, 30 Nisan 1335, s.276-282.

⁶ IV. Murad'ın 1633 yılında kahveyi ve tütünü yasaklaması ve kahvehaneleri kapatması, kahve ve tütün tiryakilerini bu alışkanlıklarından vazgeçirememiş, bilakis "yasak talebi arttırır" kaidesince kahve ve tütüne talep artmıştır. Aslında İslâm dünyasında kahvenin ilk olarak 1511 yılında Mekke'de ve daha sonra 1533'te Mısır'da yasaklanması (Ralph S. Hattox, *Kahve ve Kahvehaneler*, Tarih Vakfı Yurt Yay., 2. bs., İstanbul 1998, s. 25 ve 33), bu tür muhalefetin geçmişe dayandığını göstermektedir. Osmanlı Devletinde de daha önce I.Ahmed (1603-1617) ve II.Osman (1618-1622) zamanlarında tütün yasağı getirilmiş, ancak bu konuda, IV. Murad dönemindeki kadar sert ve şiddetli yaptırımlara başvurulmamıştır.

*Zararsız bir duhan hakkında neyle bunca dikkatler
Duhân-ı âh-ı mazlûmânı men' eylen hüner oldur⁷*

Nâimâ'nın naklettiği bazı hadiseler, esasen padişahın da mutasavvıflara hoşgörüyü yaklaştığını göstermektedir. Bu tartışmalar sırasında padişahın “iki taraf arasında dengeyi muhafaza” etmeye çalıştığını ve zaman zaman “Abdül-mecîd Sivâsî’ye iltifatlarda bulunduğunu”nu da belirtmekte yarar vardır.⁸

Selefiyeci bir anlayış olarak Osmanlı tarihinde benzerlerine rastlanan Kadızâdeliler hareketi, XVII. yüzyılda gelişmeye uygun bir siyâsî, ekonomik ve sosyal zemin bulmuş ve böylece devletin zaaflarını rahatlıkla istismar etmeye kadar varan bir tehlike haline gelmişti. Bütün bunların temelinde, merkezî yönetimin zayıflaması, padişah ve vezirlerin tartışma konularını değerlendirebilecek eğitim ve kültür donanımından yoksun olması, Avrupa ve İran cephesinde devam eden savaşlar ve bunun neticesindeki toprak kayıpları, gün geçtikçe büyüyen ekonomik sorunlar vb. gibi XVII. yüzyılın karakteristik vasıflarından kaynaklanan sebepler yatmakta idi.

Osmanlı düzeninin önemli sacayaklarından biri olan ilmiye sınıfı, bu yüzyıldaki tutucu çevrelerin ve bilimsel yeterliliği bulunmayan kesimlerin elinde gittikçe zayıflamış, hatır veya rüşvet karşılığı tayinlerle adeta bir “himaye mekânı” haline getirilmiştir. Bilhassa padişaha yakın olan sadrazam ve Şeyhül-islâm gibi devlet adamlarının kendi yakınlarını, hak etmedikleri mevkilere getirmeleri ve çocuk yaştaki akrabalarını ilmiyenin yüksek mevkilerine tayin etmeleri, bu saygın sınıfın itibarını zedelemiştir. Bu hareketin asıl olarak mevki ve şöhret sağlamaya yönelik bir anlayış taşıdığını belirten Ahmet Yaşar Ocak, basit meselelerin “halka kadar indirilerek” taassubu körüklediğine dikkat çekmektedir. Ocak’a göre, devletin buhranlı döneminde ortaya çıkan bu anlayış, “*dinde tasfiyeciliği paravan yapıp dinî çevrelerin mevcûd nüfuz ve iktidar mücâdelesine katılması ve bundan menfaat sağlama gayesi güden bir hareket*”tir.⁹

Osmanlı devletinin “çözülme asrı” olarak kabul edilen XVII. yüzyılda, Osmanlı aydını ve şairinin yukarıdan beri anlatılan çatışmaları edebiyat alanına

⁷ Na'imâ, c.3, s.169

⁸ Cengiz Gündoğdu, a.g.e., s.117

⁹ Ahmet Yaşar Ocak, XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Dinde Tasfiye (Pürütanizm) Teşebbüslerine Bir Bakış, “Kadızâdeliler Hareketi”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, c.XIX, sayı: 1-2, Ankara 1979-1983, s. 225.

taşıması, tabii bir davranıştır. Cemiyetin bir mensubu olan şairin, edebî eserine aldığı malzemeyi çevresinden seçmesi, bu yüzyılda “reel çevreye” yönelen sanatçının en belirgin vasfıdır.

Bilindiği gibi, bu dönemin en önemli isimlerinden biri Şeyhülislâm Bahâyi Efendi (1601-1653)'dir. Divânçesinde klâsik tür ve nazım şekillerinden tehvîd, münâcât, na't gibi şiirler bulunmayan Bahâyi'nin bu tavrı, bir tepki sayılabilir mi? Bunu tahmin etmek güçtür. Ancak onun devrin bağnaz çevrelerinin aksine, akıl ve müsamaha ile davrandığı ve görevde olduğu müddetçe Kadızâdelilere karşı çıktığı bilinmektedir. Nitekim, Kadızâdelilerin padişahı, yöneticileri ve halkı bağnaz bir düşünceye zorlaması karşısında onlarla mücadele ederek “**tütünün haram olmadığı**”na dair bir fetva vermiş ve tutucu, tahrip edici bir anlayışa karşı çıkmıştır. Ancak ne yazık ki dönemin dinî otoritesi sayılan Kadızâdelilerin siyasî baskıları sonucu görevden azl edilmiş ve sürgüne gönderilerek bir bakıma cezalandırılmıştır.¹⁰

Bahâyi'nin, bir asır sonra Nedim tarafından farklı biçimde söylenecek olan şu beyiti, dönemindeki tartışmalara rağmen, bir hayli cesurca sergilenmiş bir tavır olarak değerlendirilebilir:

*Hevâsı rûh-perver âbı âzer hâki la'l-i ter
Der-i hammâra gel bulmak dilersen başka bir âlem*

(Başka bir dünya bulmak istersen meyhanecinin kapısına gel, oradaki hava rûhu besleyicidir; suyu ateşe, toprağı da taze, parlak kırmızı yâkûta benzer.)¹¹ Burada “meyhane” ile, elbette ki tasavvuf çevreleri îmâ edilmektedir. Ancak “meyhanecinin kapısının ruhu besleyici” olduğu yolundaki bir ifadenin, sanat maksadıyla da olsa sözkonusu dönemde (hele bir şeyhülislâm tarafından) kullanılması, ciddi bir tepkinin eseri olsa gerektir. Nitekim Bahâyi'nin:

*Eyler Bahâyi hâk-i harâbâtı secdegâh
Humhâne-i cihânda şu kim mey-perest ola*

¹⁰ Na'imâ 1280-81: 62

¹¹ Harun Tolasa, *Şeyhülislâm Bahâyi Efendi Divânı'ndan Seçmeler*, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1979, s.206

(Bahâyî, dünya (denilen) şarap mahzeninde, şarabı çok seven kimse, meyhânenin toprağını secde yeri yapar.)¹² Beyitinde de “harâbat”, “humhâne”, “mey-perest” ifadeleri etrafında bir hayal oluşturulmaktadır. Bahâyî, şiirini de “dünyevî güzellikle” anlatır:

*Ruh-ı rengîn ü la'l-i şekerînin vasfeder dâim
Bahâyînin n'ola rengîn ü şîrîn olsa eş'âr*

(Bahâyî'nin şiiri göz alıcı ve tatlı olursa hiç buna şaşılır mı?! Çünkü (onun şiiri) daima, sevgilinin, tatlı renklere bürünen yanağıyla, şeker gibi dudağını anlatmaktadır.)¹³

Şairin, dünyaya dönük, rahat ve kendinden emin tavrı, Bâkî tarzının karakteristik bir özelliği olmakla beraber, dönemindeki kapalı, dar görüşlü ve hayatı, aşkı, iç yaşantıyı dikkate almayan kesimlerin tavırlarına da bir tepki niteliği taşımaktadır.

Devrin diğer şeyhülislâm şairlerinden Şeyhülislâm Yahya'nın da şiirlerinde benzer söyleyişler ve rindâne ifadeler görülmektedir. Şeyhülislâm Yahya:

*Togrı yoldur maksada sapman reh-i meyhâneden
Zâhide sorman tarîk-i hânkâhı gösterür¹⁴*

gibi beyitleriyle, rind ve kalender kişiliğini, döneminin hücumlarından çekinmeksizin, rahatça sergiler. Bu yüzden de o, kendi dönemindeki sosyal ve kültürel çatışmalarda, zaman zaman taassup sahibi kesimlerin hedefi haline de gelmiştir. Tarihçi Naîmâ'nın, Kadızâdelilerin şair ve şiire yönelttikleri eleştirilere verdiği bir örnek, Yahyâ Efendi'nin bu dönemdeki yerini belirlemesi açısından ilginçtir: “Hurşid Çavuş oğlu vâiz, camide va'z ettiği sırada Şeyhülislâm Yahyâ Efendi'nin:

*Mescidde riyâ-pîşeler etsün ko riyâyı
Meyhâneye gel kim ne riyâ var ne mürrâyî*

¹² Tolasa, a.g.e., s.222

¹³ Tolasa, a.g.e., s.226

¹⁴ Hasan Kavruk, *Şeyhülislâm Yahyâ Divânı*, MEB. Yay., Ankara 2001, s. 128

beytini okuyarak şöyle der: Ümmet-i Muhammed! Her kim bu beyti okursa kâfir olur. Zira bu beyt apaçık küfürdür.”¹⁵ Gerçi mescitte bulunan bazı kişiler bu tavra tepki göstererek üzüntülerini dile getirmişlerdir, ancak Şeyhülislam Yahya, mizacı gereği oldukça rahat bir tavır takınarak bu tür tepkileri dikkate almamak yolunu seçmiştir. Onun şiirlerinde devrinin pekçok sosyal hadisesini de izlemek mümkündür. Fakat bizim üzerinde duracağımız husus, Şeyhülislâm Yahyâ'nın, tıpkı Bahâyî Efendi gibi, rahat ve pervâsız bir üslûp sergilemesinin arkaplanı olacaktır. Yahyâ Efendi'nin:

*Mescidde riyâ-pîşeler etsün ko riyâyı
Meyhâneye gel kim ne riyâ var ne mürrâyî* ¹⁶

Türündeki beyitleri, dönemin dinî hayatı ve bu çerçevedeki mücadeleler ışığında daha anlamlı bir yere oturmaktadır. Tütünün yasaklandığı, kahvehanelerin kapatıldığı bir dönemde, bir Sâkî-nâme kaleme alan Şeyhülislâm Yahyâ, muhtevâsı ne olursa olsun, anlamlı bir tepki ve tavır sergilemiştir. Bir Şeyhülislâm'ın: “Elümde şîşe-i rengîn pür mey la'l-i nâbâsâ”¹⁷ veya “Pür görince sâgarı toldı derûnum şevk ile”¹⁸ gibi mısralar yazması, özellikle Kadızâdelilerin ortalığı kasıp kavurduğu bir dönemde cesaret isteyen bir durumdur. Mutasavvıf bir şair olmayan Şeyhülislâm'ın, tamamen dış dünyaya dönük “hoşa giden” şiirler yazması, şiirin “güzel söz söyleme sanatı” olarak tanımlanmasına önemli örnek teşkil etmektedir:

*Kâş ol toprağ olaydum gûşe-i meyhânede
Üstine sâkî-i meclis cür'a-i sâgar döker* ¹⁹

Burada şairin yaşadığı dönemin şartlarını hesaba katmadan, hemen her beyti benzer geleneksel teşbih ve mecaz sistemi içerisinde yorumlamanın ciddi eksiklikler doğuracağını belirtmekte yarar var. Özellikle şairin bulunduğu ortamı ve dönemin olaylarını, aynı dil, üslûp ve mazmun sistemi içerisinde yorumlamasını fark etmek, şiiri doğru olarak anlamak bakımından önemlidir. Aksi taktirde, büyük bir şiir geleneğini, yüzyıllar boyu aynı şeyleri söylemiş ve

¹⁵ Naîmâ, a.g.e., c.V: 55

¹⁶ Kavruk, a.g.e., s.459

¹⁷ a.g.e., s.31

¹⁸ a.g.e., s.43

¹⁹ a.g.e., s.115

âdeta birbirini tekrarlamış şairler geçidi olarak gösterme hatasına düşmek kaçınılmaz olacaktır. Üstelik zaman zaman Osmanlı Şeyhülislâmının şarap içilmesini hoşgörüyü (!) karşıladığı yolunda bazı herzelere de yol açacaktır. Sözelimi Şeyhülislâm Yahyâ'nın:

*Bir revâcı var harâbâtun ki bir gün korkarın
Zâhid-i şehre binâ-yı zühdi vîrân itdürür*²⁰

beyitini, Kadızâdelilerin tekkeleri yıkıp taş ve toprağını denize dökmeye, böylece tasavvuf çevrelerini cezalandırmaya niyetleri çerçevesinde değerlendirmek daha anlamlı olacaktır.

Şeyhülislâm Yahyâ'nın:

*Sun sâgarı sâkî bana mestâne disünler
Uslanmadı gitdi gör o dîvâne disünler*²¹

matla'lı gazelinin mahlas beyitinde yer alan:

*Yahyâ'nun olup sözleri hep sırr-ı muhabbet
Yârân işidiüp söyleme yâbâne disünler*²²

beyiti, şiirin değerini, makamını ve muhabatını da belirleyen bir beyanname'dir. Bu konuda Umberto Eco'nun "örnek okur" tanımlanması hatırlanmalıdır.²³

Burada dikkat çekeceğimiz bir diğer konu da, Şeyhülislâm Yahyâ'nın gazellerinde sürekli olarak "vâiz"e hitap edilmesidir.²⁴ Şairin zaman zaman "vâiz-i şehri" olarak da zikrettiği bu tip, esas olarak o dönemde cami kürsülerine hâkim olan Kadızâdelilere mensup vâizleri hatırlatmaktadır. Şeyhülislâm Yahyâ'nın özellikle "ney", "semâ", "Mevlânâ" gibi konulardaki olumlu görüşleri, daha önce menfî bir fetvâ vermeye zorlandığı halde, dönemin tartışma ortamında mutasavvıflardan yana bir tavır takındığını da göstermektedir:

²⁰ Kavruk, s.86

²¹ a.g.e., s.116

²² a.g.e., s.117

²³ Umberto Eco, *Anlatı Ormanlarında Altı Gezinti*, Türkçesi: Kemal Atakay, Can Yayınları, 3.bs. İstanbul 1996, 16

²⁴ Kavruk, a.g.e., s.140, 143, 205, 230, 257, 297, 300, 329, 366, 393, 451, 460, 507 vd.

*Sarîr-i bâb-ı cenetdür nevâ-yı nây 'uşşâka
Semâ' itsün sadâ-yı feth irişdi cân-ı müştâka
(...)*

*Feleklerde meleklerde semâ' itmez mi kalmışdur
'Aceb âvâze saldı nây-ı Mevlânâ bu nüih tâka
(...)*

*Cihânda nâydan hiç kimse incinmiş midür Yahyâ
Derûn hâli gerekmiş gayrdan tezhîb-i ahlâka²⁵*

XVII. yüzyılda medrese ve tekke arasındaki mücadele, dönemin mutasavvıf şairlerinin eserlerinde de ifade edilmiştir. Niyâzî-i Mısırî, Ümmî Sinân, Abdülmecîd Sivâsî, Sun'ullah'ı Gaybî gibi mutasavvıf şairlerin şiirlerinde bazen sembolik ifadelerle, bazen de açıkça dile getirilen mücadele ve çekişmeler, ancak şiirlerin tarihî arkaplanını bilenler tarafından anlaşılabilir. Daha önce Şeyhülislâm Yahyâ Divânı'nda da görüldüğü gibi, bu dönemin şiirlerinde müsamahasız bir dinî anlayışı temsil eden Kadızâdeliler, daha ziyade "vâizlik" mesleğinde bulduklarından, onları tenkit eden şiirlerde genellikle kaba softa ve kuru nasihatçi anlamını karşılamak üzere "vâiz" ifadesi kullanılmıştır. Niyâzî-i Mısırî'nin:

*İki bölmüş cihân halkın birini cennete salmış
Eliyle kürsîden birin tamuya sarkıdur vâ'iz*

*Çıkar ağzından ateşler yakar şeytân-ı mel'ûnı
Sanasın yidi tamunun azâbı kendidür vâ'iz²⁶*

beyitlerinde sözkonusu edilen kişiler, bu dönemde mutasavvıflara türlü eziyetlerde bulunan Kadızâdelilere mensup vâ'izlerdir.

Mısırî, Kadızâdelilerin önde gelen temsilcilerinden Vânî Mehmed Efendi (ö.1685)'nin vazifeden alınıp sürgüne gönderilmesi üzerine de şu hicvi kaleme almıştır:

²⁵ Kavruk, a.g.e., s. 379

²⁶ Kenân Erdoğan, *Niyâzî-i Mısırî Divânı*, Akçağ Yay., Ankara, 1998, s.105

*Zevâle gün salındı kal'a-i Vân alındı
Bâtl vücûd tolundı vücûd-ı Hak bulundı*

*Vücûd-ı insâna cân muhakkak oldı sultân
Şeytânı sürdi Rahmân levhinden ol silindi*

*Bir mahfî sehâr idi kattâl u cebbâr idi
Câzû-yı mekkâr idi câzûlîği bilindi*

*Tevbe iderdi hayra niyyet iderdi şerre
Küp olmuş idi hamra hamrun küpi delindi*

*Sevmezdi ol beşeri âm idi hep zararı
Ehl-i hakkun cigeri dilim dilim dilindi*

*O zâlimün elinden çıkdı çoğı yolından
Cüdâ düşüp ilinden defterleri çalındı*

*Yezîd-i bed-nâm idi 'ilimde hâhâm idi
İt idi Bel'âm idi taşra dili salındı²⁷*

Bu şiirde ortaya çıkan öfke ve nefret, mutasavvıfların çektiği sıkıntılarının ve uğradıkları haksızlıkların bir neticesi olarak anlaşılmalıdır.

Mutasavvıf şairlerin (Mevlevî olmadıkları halde), "raks", "semâ", "ney" gibi hususları takdir edip savunmaları, tasavvufî anlayış, sembol ve uygulamalara şiddetle karşı çıkan Kadızâdelilere ve diğer muhalif çevrelere karşı topyekûn bir mücadele sergilediklerini de göstermektedir. Nitekim devrin mutasavvıf şairlerinden Sun'ullâh-ı Gaybî, semâ ve raksı (manevî cezbeyle gerekçe göstererek), şöyle savunmaktadır:

*Raks idenler feyz-i 'aşkdan Cennet'e tâvûs olur
Tûra kâ'il olmayanlar dîzaha câsûs olur*

*Turmak u dönmek kamu Hak'dan ise ger ey fakîh
Hak için dönmek de sana pes neden nâmûs olur*

²⁷ Erdoğan, a.g.e., s.214

*Sûretâ raks itmez isek ma'nîde raks üzreyüz
Biz hayâl-i 'âlemüz 'âlem bize fânûs olur*

*'Alem-i 'aşk 'âlem-i dergâh-ı Hak'dur ey fakîh
Dergeh-i vahdetde sanma 'ayba kim câmûs olur*

*Cezbedür tahrîk idüp sûfiye feryâd itdüren
Deyr olupdur iş bu 'âlem 'aşk ana nâkûs olur*

*Bahre irmez nehrâsâ dönmeyince 'âşıkân
Sâkin olan evliyâ Gaybî kamu kâmûs olur²⁸*

Kadıızâde Mehmet Efendi'nin vefâtından sonra, bu hareketin mensupları daha saldırgan hale gelmiş ve tarikat mensupları ile tekkeye gidenleri küfürle suçlamaya devam etmişlerdir. Özellikle saray hocası olarak padişah ve çevresi üzerinde etkili olan Üstüvânî Mehmed Efendi, hareketin başına geçmiş ve saraydaki tayinlere bile müdahale eder duruma gelmiştir. XVII. yüzyıl tarihçilerinden Nâimâ, Kadızâdelilerin elde ettiği bu gücün zamanla rüşveti meşrulaştırma, haksız kazanç sağlama ve makamları parayla satmaya kadar varan bir duruma geldiğini yazmaktadır. Bütün bunların bir neticesi olarak devletin hazinesini boşaltan bazı kişilerin cezalandırılmasını isteyen yeniçeriler ve sipahilerin bu isteği ciddiye alınır ve 1656'daki Çınar Vak'ası (veya Vak'a-i Vakvakiyye) adı verilen hadise ile pekçok kişi katledilerek çıkarıcı, rüşvetle servet biriktiren ve devlette kargaşa çıkaran çevrelere gözdağı verilir.

Venedik donanmasının Çanakkale Boğazını ablukaya alması ve Bozcaada ile Limni'nin düşman eline geçmesi üzerine, bu kez Kadızâdeliler, vezirle müftü aleyhine söylentiler yayarak bu felaketlerin, "**tarikatlerin himayesine girmenin ve bid'atlere teslim olmanın**"²⁹ neticesinde meydana geldiğini iddia ederler. Köprülü Mehmet Paşa sadârete geçince, Kadızâdelilerin bir fitne grubu haline geldiğini tespit ederek bu grubun önde gelenlerinden Üstüvânî Mehmed Efendi ile Divâne Mustafa adlı vâizleri yakalatar ve Kıbrıs'a sürgün eder. Bundan sonra, bu hareketin mensupları da dağıtılarak devletteki kökleri

²⁸ Bilâl Kemikli, *Sun'ullah Gaybî Divânı*, MEB Yay., İstanbul, 2000, s. 270-271

²⁹ Na'imâ (1280-1281), *Târih-i Nâ'imâ Ravzatü'l-Hüseyn fi-Hulâsa-i Ahbârü'l-Hâfikîn*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1280-1281, c. III, s. 170-173.

kazılır. Böylece Köprülü Mehmet Paşa'nın sadrazamlığı sırasında bu hareket tamamen tasfiye edilmiştir.³⁰

Esasen Kâtip Çelebi'nin, XVII. yüzyılda ortaya çıkan iki hiziple de ilgili tenkitlerini ifade ederek padişaha itidâli, orta yolu önermesi, Osmanlı aydınının dinî anlayışını ve din-devlet ilişkilerindeki dengelere verdiği önemi de ortaya koymaktadır:

“İslâmîliğin ve müslümanların sultanının, bu tür kuru dindarlık ve taassup sahiplerini, kim olursa olsun, ezip yola getirmesi, üzerine düşen vazifelerdendir. Çünkü geçmişte, bu türlü taassup kavgasından çok fesatlar olmuştur. Gerek Halvetî, gerek Kadı-zâdeli ahmakların, doğru yoldan göründüklerine bakmayıp iki taraftan birinin üste çıkmasına yol verilmemelidir. Dünyanın düzeni, bütün halkın çizgiden dışarı çıkmamasıyla yürür gider. Haddini bilen ve sınırı aşmayan kişiye Tanrı rahmet etsin”³¹

XVII. yüzyıl şiirine yansıyan bu mücadeleler, devletin bünyesine zarar vermeye başlayınca, padişahın müdahalesiyle hem mutasavvıflar hem de Kadızâdelilere mensup vâizlerin sürgüne gönderilmesi, bir dönemi derinden etkileyen dinî tartışmalara da son verilmesini sağlamıştır. Bu mücadelelerin edebî eserlere yansıma biçimi, edebî eserlerin mutlaka tarihî, sosyal ve kültürel arkaplanla birlikte değerlendirilmesini ortaya koymaktadır.

XVII. yüzyıl Divân edebiyatıyla ilgili çalışmalarda, edebî eserlerin tarihî arkaplanını hesaba katmak ve yapılacak değerlendirmelerde dönemin düşünce hayatı üzerinde müessir olan hususları ele almak şarttır. Sözgelimi, bu yüzyılda eserler veren Şeyhülislâm ve meşâyihin şiirlerinde yer alan “şarap”, “sâkî”, “bezm”, “sevgili” vb. teşbih ve mecaz unsurlarını, sadece “klâsik şiirin geleneksel mazmun, mecaz sistemi” veya “hoşgörü”, “geniş bakış açısı” gibi yaklaşımlarla değerlendirmek, dönemin tarihî hadiselerini hesaba katmamanın eseridir. Elbette ki umumî mecaz ve teşbih anlayışı içerisinde bu tür ifadelerin tekke erbabınca nasıl anlaşıldığı ve tasavvuf ıstılahındaki değerleri önemlidir. Ancak bu asra özgü bir hususiyet arz eden ve devrin şeyhülislamlarının şiirlerinde ortaya çıkan “rindâne edâ”nın başka sebepleri üzerinde de durmak gerekmektedir.

³⁰ Zilfi, a.g.m., s.74.

³¹ Kâtip Çelebi, a.g.e., s.112.

Gerek şeyhülislam şairlerin gerekse dönemin şair mutasavvıflarının şiirlerinde zaman zaman öfke ve meydan okumaya kadar varan bu tür bir üslup, dönemin uzun süre gündemini oluşturan tartışmaların ışığında daha iyi anlaşılacaktır. Özellikle dönemin tasavvufi şiirinde görülen sevgili, şarap, meyhane, sâkî vb. kelimeler etrafında oluşturulan hayaller ve ifade edilen düşüncelerde, medresetekke çekişmesi veya daha farklı bir ifadeyle, Sivâsî-Kadıızâde mücadelesinin de etkili olduğu bir gerçektir. Bilhassa bu dönem şairlerinden birine ait bir beyiti alıp klâsik edebiyatımızın kalıpları içerisinde yorumlamak, muhtemel tarihî bir hadise veya durumu ihmal etme tehlikesini de doğurmaktadır. Klâsik edebiyatımızın genel tarihî seyri içinde zaman zaman dinî, tasavvufî düşüncelerin veya farklı estetik anlayışlarının etkileri olmuştur. Bir edebî geleneği yekpare bir düşünce ve estetiğin eseri saymak, bu bakımdan bizi yanlış neticelere götürür. Bu konuda, edebî eserleri değerlendirirken metinlerarası irtibatları da ihmal etmeden, Ali Nihad Tarlan'ın "her devir için hususî bir yürüyüş noktası"³² dediği "devrin ruhu"nu yakalamak önemlidir. Tarlan'ın, "cüz'ü şerh ve izâh" ile birlikte "küllü kavramak"³³ olarak ifade ettiği bu yaklaşım tarzı, edebî eserin estetik değeriyle birlikte, döneminin düşünce aynası olması yönünü de ortaya koymaktadır.

Bu yönüyle, divandaki herhangi bir gazele ait bir beyit, gazelden bağımsız olarak anlaşılacağı gibi, divandaki diğer gazellerle veya beyitlerle irtibatlı da olabilir. Önemli olan şiir incelemelerinde müşterek tarafları bir araya toplamak ve estetik dokunun altındaki düşünce tabakasına varabilmektir.

³² Ali Nihad Tarlan, *Edebiyat Meseleleri*, Ötüken Yay., İstanbul 1981, s.192

³³ "Beyit, bir cüz-i tam olarak kabul edildikten sonra cüz'ü anlamak ile bu cüz'lerden mürekkebe olan küllü kavramak kabildir düşüncesi ancak kaside, gazel, bazen kıtalarda doğrudur." (Tarlan, a.g.e., s.194)